

Наростання буржуазних тенденцій в економіці Російської імперії загалом і в аграрному секторі зокрема привели до того, що типові землеволодіння, який склався на Лівобережжі у XVIII – XIX ст., із кінця XIX ст. починає протистояти нове капіталістичне господарство, що базувалося на землях найбільш заможних селян і козаків. Власність, покликана до життя реформою 1861 р. й зміцнена подіями 1905 – 1907 рр. та Столипінською аграрною реформою, своїми фактичними розмірами й способом ведення господарства дає можливість характеризувати її як велике землеволодіння. За твердженням М.А. Рубача, частина “куркулів” не тільки не поступалася класичним поміщикам, а й значно переважала їх за розмірами землеволодіння та прибутками [12, 23]. Ця аграрна буржуазія отримала у М.А. Рубача назву “чумазає” [12, 10]. Попри всю зневажливість такого штампла, саме вона мала найбільший економічний потенціал, концентруючи в собі кращі господарські якості. У губернії з’явилися господарства, які, за статистичними даними будучи безземельними, мали розміри посівів 700 – 800 дес. Так, на 27 безземельних господарств припадало 23839 дес. оброблюваної землі [4, 2–35]. Серед 4423 господарств, що потрапляли до категорії “великих” за даними п’ятого подвірно-господарчого перепису, 1414 не мали додаткових робітників, обмежившись силами сім’ї [4, 2 – 35]. На думку автора, серед тих господарств, що мали робітників, частина робила це через обставини, викликані Першою світовою війною (мобілізація до армії, наявність біженців та дешевої робочої сили військовополонених).

Таку соціальну групу землевласників та господарів не можна беззастережно зарахувати до категорії поміщиків, оскільки ніяких привілеїв вона не мала і почала формуватися як стан лише в останні десятиліття XIX ст. У своїй більшості це були вихідці з козацького стану, що зуміли значно розширити своє господарство у пореформений час за рахунок дворянських маєтків та земель збіднілих селян.

Отже, стан великих землевласників напередодні революції 1917 – 1920 рр. не був економічно та соціально однорідним. На нього суттєво впливали процеси капіталізації, які відбувалися в масштабах Російської імперії. Ці явища сприяли демократизації земельної власності поміщиків, купецтва та церкви. Продовжуючи залишатися продуктивнішими за селянські та козацькі господарства, великі господарства привілейованих, водночас починали поступатися їм за темпами розвитку та ефективності виробництва. Землі поміщицького стану Полтавщини та півдня Чернігівщини могли слугувати внеском у земельний фонд при соціалістичному підході до розв’язання земельного питання, але водночас не вирішити його. Велике землеволодіння як символ старого ладу мало значно вагоміший психологічний вплив на сільський соціум. За привілейованим станом продовжувала тягнутися недобра слава експлуататорів основної маси сільського населення, тому ставлення до нього селянства та козацтва було вкрай негативним. Ця позиція народних мас впливатиме на весь перебіг політичних процесів української національно-демократичної революції.

Дослідження окресленої проблеми відкриває два шляхи для подальшого використання отриманих

результатів, по-перше, для комплексного дослідження стану великих землевласників на початку XX ст. в Україні, а також для характеристики соціально-економічного й політичного розвитку Наддніпрянського регіону в період української національно-демократичної революції.

1. Рклицькій М.В. Земля и земельныя отношения въ Полтавщине. Статистическія заметки по земельному вопросу. – Полтава: Тип. т-ва печатного дела, 1917.
2. Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1917 годъ. – Вип.Х. – Полтава: Тип. т-ва печатного дела, 1917.
3. Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918 – 1919 рр. – вип.ХІ. – Полтава: Друкарня т-ва печатного діла, 1919.
4. Пятая подворно-хозяйственная перепись въ Полтавской губернии 1917 года / Полтавское губернское статистическое бюро. – Полтава: Электрическая типография Д.Н.Подземского, 1917.
5. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х т.т. – т. 2 (10. XII. 1917 – 29. IV. 1918). – К.: Наукова думка, 1997.
6. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1987.
7. Данишев С.О. Великий Жовтень на Полтавщині 1917 – березень 1918). – Харків: Прапор, 1969.
8. Центральний державний історичний архів. – ф. 579 Управление Центрального Бюро по объединению закупок сахара. – Спр.903 Ведомости о владельцах сахарных заводов.
9. Рубач М.А. Реакційна суть націоналістичних теорій “безкласовості” та “єдиного потоку”. – К.: Держ. в-во політичної літератури, 1955.
10. Для великих господарств межа ця досить умовна, оскільки вони отримували прибуток як шляхом обробітку землі, так і шляхом отримання орендної плати. Значно суттєвішою вона є для дрібного господарства, яке за рахунок оренди мало змогу значно розширити свої межі.
11. Статистичні джерела в питанні оренди не виокремлюють групи господарств у категорії володінь понад 50 дес., подаючи їх єдиною статтею, але за непрямими факторами (найм робочої сили, кількість робочої худоби, сільськогосподарська техніка) можна твердити, що володіння розмірами до 200 дес. основний прибуток отримували від господарської діяльності.
12. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – К.: Изд-во АН УССР, 1957.

Б.В. Малиновський

АГРАРНА ПОЛІТИКА ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВ В УКРАЇНІ, ЛІТО-ОСІНЬ 1918 р.: ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ЗБІР УРОЖАЮ

Влітку – восени 1918 р. аграрне питання залишалося головною внутрішньополітичною та внутрішньоекономічною проблемою України. У суперечці за землю уряд П. Скоропадського офіційно зайняв позицію посередника. Згідно Грамоти гетьмана від 29 квітня 1918 р. і виданими на її основі урядовими розпорядженнями, селяни мали повернути поміщицьке майно (рухоме і нерухоме, з відшкодуванням руйнувань і пошкоджень), аби згодом отримати певну частину угідь маєтків за плату “по дійствительной их стоимости”. З визначенням форм і строків викупних операцій гетьманське керівництво не поспішало, тоді як заходи з метою відновлення великого землеволодіння проводилися з граничним

завзяттям, що означало фактично сприяння уряду інтересам поміщиків всупереч вимогам селян. Опір останніх долали розміщені в Україні австро-угорські й німецькі війська. Уряди Центральних держав підтримали курс на реставрацію поміщицького господарства як виробника товарного зерна, але водночас чинили тиск на керівництво Української держави (далі УД), намагаючись прискорити здійснення обіцяного селянам перерозподілу землі.

У дослідницькій літературі знайшли висвітлення спроби представників Центральних держав в Україні форсувати проведення аграрної реформи [1, 155 – 166; 2, 187 – 195; 3, 194 – 212], зібрані дані про придушення іноземними військами антиурядових виступів селян [4; 5]. Інші аспекти аграрної політики Австро-Угорщини та Німеччини в Україні у 1918 р. є менш дослідженими, зокрема, мало відомо про акції військових, спрямовані на збереження посівів та збір урожаю влітку-восени того року (побіжно цього питання торкалися лише декілька авторів [6, 101 – 102; 7, 69 – 70]). Наша розвідка має на меті виділити основні напрями такої діяльності військ.

Реалізація положень закону УД від 8 травня 1918 р. “Про заходи боротьби з розрухою сільського господарства”, що передбачав примусове залучення селян до виконання сільськогосподарських робіт у маєтках, була у компетенції військ Центральних держав. Так, виданий за згоди української влади наказ командира німецької дивізії, дислокованої в районі Яготина (12 липня 1918 р.), встановлював граничні норми оплати за збирання врожаю (залежно від статі і віку працівника від 3 до 6 карбованців у день при 10-годинному робочому дні, без харчування); передбачав покарання (у вигляді ув’язнення терміном до 1 року, або штрафу у розмірі до 20 тис. марок, або того й іншого одночасно) за пропозицію або факт сплати робітнику суми винагороди, яка перевищувала ці норми. Ухилення селян від виконання цього розпорядження загрожувало їм застосуванням примусових заходів („со стороны военных властей”), при цьому оплата знижувалася вдвічі [8, 113 – 114].

Готовність удатися до сили мала свої підстави. Населення сіл активно саботувало виконання робіт у господарствах поміщиків. У зверненні Ізяславського відділення Союзу земельних власників України до повітового старости зазначалося: „Наближається час жнив, який гостро ставить питання про робочі руки. Людей у нас по селах досить, але невідомо, чи захочуть збирати хліб на поміщицьких полях... Наш селянин із зловтіхою буде дивитись, як поміщицький хліб пропадає на полі, розраховуючи таким чином знищити ненависного поміщика”; застосування примусових заходів, стверджували автори звернення, у цих обставинах неминуче [9, 33].

Гетьманська адміністрація реагувала на ситуацію виданням нових розпоряджень, що загрожували саботажникам суворими карами. У наказі черкаського повітового старости (кінець липня 1918 р.) пропонувалося осіб, що не вийшли на роботи без поважних причин, брати під арешт із наступною висилкою до Німеччини на примусові роботи; особам, які тим чи іншим чином перешкоджали виходу інших на роботи, загрожував німецький воєнно-польовий суд [10, 247-248].

Засобом примусу селян до виконання робіт у маєтках були спеціальні заходи, підпорядковані

спеціальним посадовим особам – агрономічним офіцерам. Циркуляр Уманського повітового старости, адресований волосним земським управам і головам комісії з розбору справ про врожай 1918 р. (23 липня 1918 р.), пропонував власникам маєтків, що потребують збройної сили для вирішення питань, пов’язаних із проведенням хлібозбиральної кампанії, звертатися за сприянням до агрономічних офіцерів в Умані і Тальному; витрати на утримання військ, відправлених за розпорядженням цих офіцерів у села, повинні були компенсувати їхні жителі [8, 120]. Агрономічні офіцери мали свої зони відповідальності. Наприклад, тальнівський агрономічний офіцер лейтенант фон Рідгофен мав контролювати дванадцять волостей, уманський агрономічний офіцер лейтенант Граф – шість [6, 102].

Одночасно з німецькими ті ж заходи впровадили австро-угорські військові власті. В останніх числах липня командування 12-го корпусу повідомило катеринославського губерньського старосту про одержання від головного командування наказу сприяти створенню у великих господарствах «робочих загонів» для допомоги у збиранні врожаю (“имеют образоваться рабочие отдели при больших экономиях для помощи при уборке хлебов”), у випадку відсутності добровільних угод між поміщиками і селянами безпосередньо забезпечити створення таких загонів. Наказ вимагав довести до відома населення, що агітація проти формування загонів буде переслідуватися найсуворішим чином, старости (“и другие сельские начальники”) призначалися відповідальними за невихід селян на роботи і за дію агітаторів, сільські громади, члени яких встигали, крім обробки власних ланів, взяти участь у обслуговуванні маєтків, але з власної волі уникали цього, сплачували контрибуцію [11, 248].

Видання цього наказу, ймовірно, було ініційовано українською владою. Принаймні, є підтвердження, що її представники прагнули цього (лист херсонського губерньського старости до Головноуповноваженого уряду УД в місцях розміщення австро-угорської Східної армії, 3 липня 1918 р.: “на днях начинается уборка хлеба, а взаимоотношения землевладельцев и крестьян оставляют желать лучшего, чем это есть на деле. Замечается во всех уездах желание не идти на работы в экономии, что грозит неисчислимыми последствиями. Вследствие запоздавших распоряжений министерства земледелия не найдете ли Вы целесообразным издание австро-венгерским командованием постановления, по которому определялась бы цена рабочего дня и обязательность уборки хлебов на частновладельческих землях” [12, 81]).

Примус не завжди був потрібний. За даними начальника Державної варты Київського повіту 18 та 20 червня, селяни Кагарлицької волості на сході прийняли постанову про добровільний обробіток ними ланів цукрового заводу (які ці ж селяни раніше засіяли); адміністрація Кагарлицького цукрового заводу, про плантації якого йшлося, зі свого боку зобов’язалася виплатити авансом до 50 карбованців за обробіток однієї десятини посівів [13, 1]. 18 червня той же урядовець надіслав київському повітовому старості тексти постанов сільських сходів м. Германівки, сіл Григорівки, Матюшівки, Гусачівки та Мирівки, які перебували поблизу Григор’ївського

цукрового заводу, про згоду селян цих сіл обробляти бурякові плантації за запрошенням адміністрації Григор'ївського цукрового заводу без примусу» [13, 27].

Окремим завданням військ Центральних держав стала охорона посівів. Звернення С. Коморного до населення Півдня України від 19 травня 1918 р. сповіщало про те, що навмисне знищення посівів та лісів, а також навмисне пошкодження та знищення “предметов продовольствия и сельського хозяйства” буде переслідуватися найсуворішим чином і винні у цьому будуть осуджені військово-польовим судом, а також попереджало, що австро-угорські війська отримали “распоряжение против лиц, покушающихся на уничтожение хлебов и лесов, применять оружие без предупреждения и арестованных направлять в Германию как военнопленных” [14, 105].

Розпорядження Коморного в свою чергу спиралося на наказ командування Східної армії від 14 травня 1918 р., який вимагав: а) худобу, спійману на посівах, вважати трофеєм австро-угорських військ; б) винних у потравах або підпалах посівів, що не були вбиті на місці, затримувати як військовополонених; в) у випадку відсутності конкретних порушників карати накладанням контрибуції громади в цілому (із розрахунку 600 пуд. зерна з 1 дес. пошкоджених посівів) [10, 159 – 160, нім. текст див.: 15, 6].

За те саме карали також і німецькі війська. 9 червня 1918 р. повітова комендатура м. Сміли Київської губернії повідомляла населення, що навмисне знищення посівів та випас на ланах худоби карається ув'язненням на термін до 10 років та/або грошовим штрафом (до 10 тис. карбованців); крім того, волость, на території якої це трапилося, може бути покарана стягненням контрибуції (“деньгами, хлебом и скотом”) [10, 174].

Репресії проти порушників цих розпоряджень справді застосовувалися. Так, 14 червня 1918 р. двоє селян с. Красноставець Кам'янець-Подільського повіту були заарештовані австро-угорським командуванням за звинувачення у тому, що пасли корів на чужій землі [16, 207]. 22 травня 1918 р. М. П. Муравський, власник хутора поблизу Браїлова, скаржився місцевому австро-угорському коменданту на дії його підлеглих, які конфіскували у Муравського і з'їли двох корів, і у відповідь отримав повідомлення, що “корови не будуть віддані, позаяк вони були злапані [схоплені] на полі, засіянім пшеницею” [17, 90].

Війська Центральних держав також намагалися боротися з незаконним виготовленням горілки приватними особами. Приміром, 16 червня 1918 р. австро-угорський комендант Очакова попередив органи міського самоврядування про встановлення ним (комендантом) триденного терміну здачі населенням усіх “приспособлений для выделки суррогатов алкоголя”; повідомлялося, що особи, у яких після цього будуть знайдені вказані пристрої, будуть покарані військово-польовим судом за законами Австро-Угорщини та Німеччини [18, 114]. Староста с. Катощина Катеринославського повіту 25 серпня 1918 р. отримав розпорядження від волосної управи, яке ґрунтувалося на розпорядженні представника Державної варти та австро-угорського коменданта про заборону («в видах сохранения хлебных запасов») виробки горілки населенням та про вилучення у приватних осіб відповідного обладнання

(“отобрать у селян все имеющиеся аппараты для выделки самагонки”) [11, 225].

Нарешті, окремим завданням військ Центральних держав у період УД стала охорона поміщицьких садіб, кінних та цукрових заводів та інших об'єктів сільського господарства. Збереглися дані про існування військових постів у великих господарствах. Наприклад, на початку серпня повстанський загін, який діяв на території Переяславського повіту Полтавської губернії, знищив охорону цукрового заводу у с. Старе Розовівської волості – 12 німецьких солдат та 5 вартових [19, 174]. 6 липня 1918 р. поміщик князь Щербатов направив листа харківському губернському старості з проханням не допустити заміни розквартированого у його маєтку німецького загону чисельністю 150 осіб на менш чисельну (40 осіб), бо „населення не роззброєне, а економії поки цілком не поновлені”; присутність військових необхідна, оскільки “обробка буряку проводиться за спонукливими заходами загону” [20, 79].

Загальна чисельність австро-угорського та німецького військових контингентів в Україні влітку 1918 р. становила більше ніж 400 тисяч осіб, з огляду на що думка про використання солдат як робочої сили – в умовах неприхильного ставлення селян до робіт у маєтках – не могла не з'явитись. У листі від 16 липня 1918 р. головний квартирмейстер австро-угорської Східної армії давав пояснення дипломатичному представникові Австро-Угорщини в Україні Й. Форґачу з приводу свого конфлікту з одеською митницею, викликаного спробою військових увезти в Україну вагон з косами як армійське майно. Цей інвентар знадобився армії, зазначалось у листі, у зв'язку із “залученням солдат з косами для підтримки населення під час заготівлі сіна і збору зерна” (Beteiligung der Truppen mit Sensen fuer die Unterstuetzung der Bevoelkerung bei der Heu- und Getreideernte) [21, 47]. Командувач Східної армії генерал А. Краус згадавав у спогадах про спроби командування брати в оренду окремі маєтки [22, 386 – 387].

Таким чином, розташовані в Україні війська Австро-Угорщини та Німеччини стали зряддяма “боротьби за врожай”, яку вело (точніше, до якої втрутилось) керівництво цих держав, аби збільшити експорт продовольства з України. За допомогою військових підрозділів австро-угорське та німецьке командування й українська влада намагалися примусити селян працювати на полях маєтків, припинити витрачати збіжжя на виготовлення горілки, захистити посіви від знищення, забезпечити охорону поміщицьких господарств; солдат використовували також як робочу силу. Перспективи подальшого вивчення теми пов'язані з продовженням архівних пошуків; нові матеріали дозволять конкретизувати сучасні більш загальні уявлення про діяльність військ.

1. Borowsky P. *Deutsche Ukrainepolitik 1918 (unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen)*. – Lbeck-Hamburg: Mathiesen Verlag, 1970. – 316 S.

2. Ковальова Н.А. Вплив німецько-австрійської військової присутності на розробку українськими урядами 1918 року аграрної реформи // *Вопросы германской истории*. – 2000.

3. Малиновский Б.В. *Австро-Венгрия и аграрная реформа в Украине, 1918 г.* // *Вопросы германской истории*. – 2003.

4. Заставенко Г.Ф. *Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р.* – К.: Держполітвидав України, 1959. – 155 с.

5. Захарченко П.П. *Селянська війна в Україні: рік 1918.* –

- К.: ЗАТ «Нічлава», 1997. – 188 с.
6. Драбкіна С.М. Крах продовольственной политики германских империалистов на Украине (февраль-июль 1918 года) // Исторические записки. – 1949. – № 28.
 7. С्याренко Є.М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 284 с.
 8. Документи о разгроме германских окупантов на Украине в 1918 г. – М.: Госполитиздат, 1942. – 240 с.
 9. Іващенко О.М. Боротьба трудящих Волині проти німецьких окупантів у 1918 році // Наук. зап. Житомирського педагогічного інституту. – Т. 6. Серія: Суспільні науки. – Житомир, 1957.
 10. Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сб. документов и материалов. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.1. – Кн. 1. – 912 с.
 11. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 630. – Оп. 1. – Спр. 16.
 12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 77.
 13. Державний архів Київської області. – Ф.р. 2794. – Оп.1. – Спр.16.
 14. ЦДАВОВУ. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 1.
 15. ЦДАВОВУ. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 18.
 16. ЦДАВОВУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 59.
 17. ЦДАВОВУ. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 162.
 18. ЦДАВОВУ. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 146.
 19. ЦДАВОВУ. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 98.
 20. Качинський Б. Аграрний рух за часів гетьманщини // Літопис революції. – 1928. – №1.
 21. ЦДАВОВУ. – Ф. 2608. – Оп. 1. – Спр. 16.
 22. Krauss A., Kligenbrunner F. Die Besetzung der Ukraine 1918 // Kerchnawe H., Mitzka R., Sobotka F., Sedti H., Krauss A. Militaerverwaltung in den von oesterreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten. - Wien, 1928.

С.В. Корновенко

АГРАРНА ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНАТУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Аграрна історія України, у тому числі періоду національно-демократичної революції, – важлива складова панорами національної минувшини. Її вивчення є актуальним з огляду багатьох причин, серед яких: наявність дискусійних моментів, попри значну історіографію; схожість аграрних трансформацій 1917-1920 рр. із тими, що мають місце у сучасних умовах розвитку сільського господарства України.

У цьому контексті, на наш погляд, особливе місце належить аграрній політиці П.Скоропадського, яка, як і в цілому діяльність гетьмана, належним чином ще не оцінена. Традиція неоднозначного її трактування, як й її автора, була закладена ще у роботах безпосередніх учасників революції: І.Мазепи, Д.Донцова, В.Винниченка, М.Шаповала, Д.Дорошенка та інших [1-7]. Так, скажімо, Ісаак Мазепа вважав, що “новий режим... мав на собі всі ознаки квалості тодішнього українства... влада на Україні опинилася в руках російських реакційних кіл” [1, 60]. Натомість Дмитро Донцов писав, що “на тлі сірої стандартності і безбарвності демо-соціалістичного провідництва П.Скоропадський був індивідуальністю... мав у собі живчик владолюбства і звичку командування, мав фах, що найбільше тоді потрібний для правителя України – був військовим. Нарешті мав політичну відвагу...” [2, 495-496].

По-різному трактують політику гетьмана в аграрному питанні й сучасні дослідники. Так,

наприклад, Р.Я. Пиріг, Ф.М. Проданюк доводять, що лише розмах повстанського руху в Україні змушує гетьмана затвердити тимчасовий земельний закон, який обмежував землеволодіння 25 десятинами [8, 99]. На їх думку, П.Скоропадський, проводячи аграрну реформу, перебував під цілковитим впливом поміщиків. Цим і пояснюється поява низки законів, які селян залишали на призволяще, позбавляючи необхідного продовольства [8, 99].

Я.Малик, вивчаючи соціально-економічний розвиток українського селянства у 1918 р., звертає увагу на те, що політика гетьмана була відверто антиселянською [9, 6]. Автор переконує в тому, що П.Скоропадський розпочав аграрні перетворення з відновлення аграрних відносин, що були в Україні у дореволюційні часи. Фактично, були відновлені права поміщиків на землю [9, 6].

Дещо по-іншому цю проблему з'ясовує О.П. Реєнт. Він пише про те, що гетьман мав власну концепцію виходу на новий соціально-економічний рівень [10, 46]. На противагу Я.Малику О.П. Реєнт говорить, що домінантою реформацій стало відновлення приватної власності на землю, повернення її в товарний обіг. При цьому кінцевою метою реформ були не лише ліквідація малоземелля та безземелля шляхом справедливого розподілу земель, а й формування середнього класу власників – господарської та військової опори режиму [10, 46].

Реформу П.Скоропадського як консервативний проєкт трактують Б.Д.Лановик, М.В.Лазарович, В.Ф.Чайковський. На їх думку, гетьман передбачав збільшити кількість землевласників за рахунок виділення селянам державних, удільних та інших угідь. Ці заходи, вважають дослідники, свідчили про відновлення старорежимних порядків [11, 203].

Вивчаючи Українську Державу в контексті національного державотворення ХХ століття, І.Гошуляк побіжно зупиняється і на заходах гетьмана в аграрній сфері. На його думку, продовольча і земельна політика властей викликала у селян найбільше незадоволення. Конфронтація між владою та селом поглиблювалась через примусове вилучення „надлишків”, обмеження вільної торгівлі, діяльність земельних комісій та каральних загонів [12, 245].

Луганські дослідники В.М.Бодрухин, І.В.Довжук, В.Ф.Литвиненко, аналізуючи гетьманські нововведення на селі, вважають, що П.Скоропадський розраховував на створення в державі економічно міцного класу хліборобів, який би отримав землю за викуп при посередництві держави [13, 46]. На відміну від І.Гошуляка конфлікт між владою і селом вони пояснюють тим, що селянство сподівалось отримати землі безкоштовно, реформа планувалась на майбутнє, селяни звикли думати, що поміщицька земля належить їм за революційним правом [13, 46].

Соціально-економічний аспект аграрної політики українських урядів періоду революції 1917-1921 рр. став предметом наукової уваги Н.А.Ковальової. Вона у хронологічній послідовності змальовує заходи Тимчасового уряду, Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР по вирішенню земельного питання. З точки зору дослідниці, уряд Української Держави намагався повернутися до реформістського шляху розв'язання аграрного питання. Ініціатори нововведень – П.Скоропадський, В.Колокольцев – були прихильниками „середньої лінії”: прагнули